

Csepregi Zoltán

A KÖRTEFA ÉS A TORONY

A REFORMÁTORRÁ ÉRÉS ÁLLOMÁSAI LUTHER EMLÉKEZETÉBEN

1.

A reformáció historiográfiája és a Luther-kutatás mintegy száz éve lázasan kutatja Luther életrajzában a reformátorrá érés pillanatát. Hagyományos kifejezéssel ez az úgynevezett „toronyélmény”¹ vagy a 20. században elterjedt, valamivel nyitottabb meghatározás szerint: „a reformatori felismerés áttörése”.² Ez a vita tudománytörténeti szempontból főleg datálási problémát jelentett (korábban vagy később lett az ágostonos szerzetesből az általunk is ismert és becsült Luther³), de tartalmi kérdések is előkerültek: ugyan mire vonatkozott az a bizonyos felismerés? Sőt a kiemelt helyét megbízhatóan őrző „toronyélmény” mellett azért trónkövetelők is felbukkantak, olyan fordulópontok, vallásos tapasztalatok Luther életében, melyek jelentősen meghatározták későbbi teológiáját, mint a kolostorba való belépés (1505)⁴ vagy a pappá szentelés (1507)⁵ vagy a római út (1511)⁶ vagy a búcsúvita kirobbanása (1517).⁷ Mindezekkel együtt az elmúlt évszázad kutatási igyekezetére jellemző volt, hogy valamiféle modern megtérésfelfogástól vezetve (amelyet Luther közismerten nem osztott⁸) egyetlen pontba akarta sűríteni a „még nem” és a „már igen” közötti váltást, és tudatosan figyelmen kívül hagyta, bagatellizálta azokat az adatokat, melyek szerint Luther teológiai szocializációja nemcsak hogy sokáig tartott, de ez a tanulási folyamat ellentmondásoktól és ellenmozgásoktól sem volt mentes – ahogyan ez általában történik.⁹

¹ A „toronyélményről” legutóbb: ITTÉZ 2013; LEPPIN 2013.

² LOHSE 1968; LOHSE 1988.

³ Lásd pl. WICZIÁN 1930, 53–54. o.

⁴ LVM 8: 534. o. (4707. sz.).

⁵ LVM 8: 229. o. (1558. sz.).

⁶ LVM 8: 394. o. (3582a sz.).

⁷ LVM 8: 592–593. o. (5349. sz.); LUTHER 2015, 8. o.

⁸ Lásd pl. a 95 tétel indítását: „Amikor a mi Urunk és Mesterünk azt mondta: »Térjetelek meg«, azt akarta, hogy a hívek egész élete megtérés legyen.”

⁹ ITTÉZ 2013, 374–375. o.

Az életrajzíróknak ez a törekvése annál furcsább, hogy Luther – aki visszaemlékezéseiben sokszor beszélt ugyan e jeles lépcsőfokokról – összefoglalóan mindig arról tanúskodott, hogy saját eszmélődését hosszan tartó fejlődésnek látja.¹⁰ És ami még jellemzőbb: éppen abban a szövegben, mely a legélményszerűbben idézi fel a „torony-élmény” eszmetörténeti fordulátát, az 1545-ös *Latin előszó*ban Luther visszatérően határolódik el 1517-es önmagától: „elvakult pápista voltam”, „nyakig úsztam a pápa dogmaiban”, „ekkor Saulus voltam én”, „hiányzott belőlem mind a készség, mind a tudás”, „akkor még nem tudtam”, „elfogódott voltam”.¹¹ Korai műveit újraolvasva (az 1545-ben megjelent gyűjteményes kötet témája éppen a búcsúvita és a Rómával való szembefordulás volt) Luther szembesülni kényszerült egykori tekintélytisztelő magatartásával, s nehogy az olvasó ezt félreérthesse, bevezetőt fűzött a szöveghez.

Az egykori munkásságát áttekintő Lutherben tudatosult, milyen utat járt be, míg pápista szerzetesből emberi tekintélyeket megkérdőjelező reformátorrá lett, s ez az ellenfelei által gyakran szemére vetett következetlenség – úgy vélte – olvasói számára is tanulságokkal szolgálhat. Ezt a gondolatot fejtette ki a korai disputációk gyűjteményéhez (1538) írt ajánlásában is: ne gondolja senki, hogy ő egy csapásra lett reformátor; régi irataiból éppenséggel erőtlensége és gyarlósága lesz nyilvánvaló.¹² A *Latin előszó*ban Luther nyilvánvalóvá teszi, hogy nem egyetlen elhívási élmény vezette, hanem sokéves teológiai viták és többfrontos küzdelmek érlelték ki teológiai meggyőződéseit. És ebben a hosszas érésben – ezt már másutt írja – egyrészt a Szentírás tanulmányozása, másrészt az *oratio – meditatio – tentatio* hármas módszertana volt segítségére.¹³

Ezt az önreflexiót hitelesítik saját Luther-olvasmányaink is. Hiába volt Luther már 1512-ben a Szentírás professzora, és magyarázta éveken át a bibliai könyveket, amikor 1522-ben fordítani kezdett, elmélyültebb kapcsolatba került a szöveggel, egymást követték az új felismerések, ismételten átlépett korábbi teológiai korlátain, gondolatrendszere dinamikusán kiteljesedett. Beszélhetünk forradalmár „fiatal Lutherről”¹⁴ és megállapodott „öreg Lutherről”, az a Luther azonban, aki az 1530-es években képes saját életművét sok ponton újragondolni, revideálni, jelentősen korrigálni, már az ötvenes éveit tapossa, tehát a kor viszonyai között meglehetősen koros. És ebben az újragondolásban nem kis szerepet játszik a bibliafordítás évtizedes vállalkozása.¹⁵

¹⁰ Pl. LVM 8: 112–113. o. (352. sz.). Vö. SCHÄUFELE 2021.

¹¹ LUTHER 2015, 7–11. o.

¹² LVM 7: 619–622. o. (3286+ sz.).

¹³ *Német előszó* (1539), LVM 5: 18–22. o.; LVM 8: 112–113. o. (352. sz.).

¹⁴ JUNGHANS 1985; HAMM 2010.

¹⁵ *A fordítás okai* (1531–1533), LVM 5: 641–651. o.; vö. CSEPREGI 2004, 54–55. o.

2.

Luther 1512-ben wittenbergi professzor lett,¹⁶ rendi előjárójától, Johannes Staupitztól ugyanakkor prédikátori feladatot is kapott az ágostonos kolostorban.¹⁷ Az eseményre visszaemlékező asztali beszélgetésnek az a különlegessége, hogy Luther a kolostorépület udvarának ugyanazon körtefája alatt mesél tanítványának, Anton Lauterbachnak, amely alatt húsz évvel korábban őt érte a nem kívánt feladat:

„Egyszer, amikor Martinus doktor az udvarában a körtefa alatt ült, megkérdezte Anton Lauterbach magisztert: hogyan ízlik neki a prédikátorság? A magiszter panaszkodott a nehézségeiről, kísértéseiről és önnön gyengeségéről, erre pedig Martinus doktor így felelt:

– Jaj, kedves barátom, ez velem is így volt. Éppoly nagyon féltém a szószejtől, mint kelmed, mégis muszáj volt fellépnem rá. Rákényszerítettek, hogy prédikáljak, még-hozzá első alkalommal a refektóriumban kellett prédikálnom a frátereknek. [...] Nekem annak idején legalább tizenöt érvem volt, hogy elhárítsam a Staupitz doktortól jövő elhívást ez alatt a körtefa alatt, de egyik sem használt. Végül, amikor így szóltam: »Staupitz doktor uram, kelmed megöl engem, ha prédikátor leszek, negyedévig sem fogom kibírni!«, akkor ő így felelt: »Úgy legyen, Isten nevében! Urunk Istenünk nagy munkákat visz végbe, odafont is szüksége van okos emberekre!«¹⁸

A két beszélgetésnek ez a látszólag mellékes kelléke, az árnyat adó körtefa egyszerre fontos szerepet kap, évtizedes távolságból kapcsol össze idősíkokat, ahogy a bab-szár kapcsolja össze a mesében az alsó és felső világot, vagy ahogy a sámánizmus világfája segít közlekedni a létezés szintjei között. Kinczler Irén egyháztörténeti sorozatában a körtefa külön füzetcímmé lett,¹⁹ és nem érdemtelenül. A körtefa az a „kályha”, ahonnan a felelős reformátor pályája elindul, ez lesz számára a felnőttkor, a nagykorú kereszténység egyik fontos beavatási küszöbje, az a pont, ahonnan nincs visszaút.

Az idézett asztali beszélgetésben látszólag csaponganak Luther gondolatai, de a figyelmes olvasás elárulja, hogy a Lauterbachkal való csevegés közben támadnak fel emlékei, és lép át egy évtizedekkel korábban Staupitzcal folytatott sorsdöntő beszélgetésbe. E váltásban a körtefa nem teljesen ártatlan szereplő, mert pont a lokális kapcsolat hívja elő a visszaemlékezést.

¹⁶ WICZIÁN 1930, 5. o.; NAGY 1962; HASSE 2017.

¹⁷ LVM 6: 11–15. o.

¹⁸ LVM 8: 352–353. o. (3143b sz.), vö. uo. 278. o. (2255. sz.).

¹⁹ KINCZLER 1995, 2006; KINCZLER 2011, 1. füzet.

A klasszikus mnemotechnika a valós és képzeletbeli helyekre, a térbeli elrendezésre épít, és az emlékezésnek ugyanezt a helyhez kötöttségét használja ki a kriminalisztika a helyszíni rekonstrukciók során. Ha átlépünk egy küszöbön, emlékeink átrendeződnek, azaz egy hirtelen felejtés, rövidzárlat esetén elég visszamennünk egy ajtóval, és máris újra visszatér a hiányolt gondolat. Ezt a jelenséget figyelhetjük meg a fenti szövegben is, ezt a hatást váltja ki a kolostor öreg körtefája.

Az asztali beszélgetések gyűjteményében három szöveg idézi fel ezt a körtefás társalgást, ezek egymásnak ún. valódi párhuzamai²⁰ (és természetesen mindegyiknek van számos további változata, azaz ún. látszólagos párhuzama²¹), azaz három lejegyző örökölte meg egymástól függetlenül Luthernek ugyanezt a megnyilvánulását (hogy csupán közvetítőként vagy fültanúként, az most nem lényeges), ki-ki a saját érdeklődésének szempontjait érvényesítve. Egyikük szerint Staupitz a professzori hivatalát örökölte itt Lutherre, másikuk kizárólag a prédikátorságról ír, de a három – különböző témájúnak tetsző – szöveg aprólékos egybevetéséből, jellemző fordulatok feltárásából kiderül, hogy mindhárom lejegyzés ugyanarra a megszólalásra megy vissza.²²

Staupitz ezek szerint egyidejűleg kettős feladatot örökölt át tanítványára, úgy, ahogyan ezt addig maga is párhuzamosan végezte: a Szentírás magyarázatát az egyetemi katedrán és ugyanezt a templomi szószéken. A körtefa alatti beszélgetés sokterápiája után Luther egyből a mélyvízben, a biblikus és gyakorlati teológia sűrűjében találta magát. Hirtelen vége szakadt a felelősség nélküli készülődés, szabad tapasztalatgyűjtés éveinek. Fel kellett vennie mestere palástját (1Kir 19,19), és Staupitz hamarosan elhagyta, mint Illés Elizeust.²³ A tanulmányom elején olvasható felsorolásból kiderül, hogy ez nem az első és nem is az utolsó küszöb volt Luther teológiai érésében, de az idézett szövegek elárulják: számára éppen eléggé emlékezetes.

3.

Eltakarja-e a sok változat előlünk az eredetileg elhangzott beszédet, az *ipsissima vox Lutherit*, vagy éppen ellenkezőleg, segít a rekonstruálásában? Ezt a dilemmát a legendás reformációtörténeti eseményt, a „toronyélményt” felelevenítő példán szeretném bemutatni. Induljunk ki Conrad Cordatus asztaltársként lejegyzett, ám már stílusosan felfrissített beszélgetéséből:

²⁰ A valódi és látszólagos párhuzamokról: LVM 8: 48–49. o.

²¹ A latin szöveget összesen hat kortárs kézirat őrizte meg, ezenkívül több német fordításban is fennmaradt: WA.TR 2: 144 (1590. sz.), 379 (2255. sz.); 3: 187–189 (3143. sz.).

²² LEPPIN 2013; LEPPIN 2021.

²³ TUBÁN 2016.

„»Igaz« és »Isten igazsága«, ezek a szavak villámcsapásként hatottak lelkiismeretemre. Megborzadtam, amikor hallottam őket. Ha Isten igazságos, akkor büntetnie kell. De amint egyszer ebben a toronyban – ahol a szerzetesek elvonuló helye [*secretus locus*] volt – tépelődtem ezek fölött az igék fölött: »Az igaz ember hitből él« [Hab 2,4; Róm 1,17] és »Isten igazsága etc.« [Róm 3,21], Isten kegyelméből ezt gondoltam: Ha nekünk mint igazaknak, hitből kell élnünk, és ha Isten igazsága minden hívőnek üdvösségére van, akkor az nem lehet a mi érdemünk, hanem csak Isten irgalmassága. Mert Isten igazsága az az igazság, mellyel minket Krisztus által igazzá tesz, és megvált. Így ezeket az igéket megszerettem. A Szentírás értelmét ebben a toronyban tette világossá előttem a Szentlélek.”²⁴

Ebben a változatban csak rejtett utalásként fordul elő az a motívum, amelyet az elmúlt fél évszázadban hevesen kutattak és vitattak a reformációtörténészek és Luther-értelmezők, nevezetesen, hogy a reformáció áttörő élményének, a hit által való megigazulás felismerésének helyszíne az árnyékszék lett volna. Cordatus csak a *secretus locus* magyarázó beszúrással tér ki a kérdésre, ami az ő gondolatmenetében teljesen felesleges, a levegőben lóg, de Cordatus bizonyára azt gondolta, hogy valamiért meg kell magyarázni az árnyékszék elhelyezkedését. Sokkal természetesebb a helyzet Lauterbach másolatában, ahol a mesterkéltséggel *secretus locus* helyett izzasztókamra/fürdőház (in hac turri et hypocausto) olvasható, és éppen ezért a torony áll a figyelem középpontjában.²⁵ Teljesen világossá teszi Cordatus eljárását, azaz a kényszeres magyarázkodást a Khumer-gyűjteményben (egy viszonylag kései kéziratban) fennmaradt másolat zárómondata: *auff diser cloaca auff dem thorm gegeben*.²⁶ Itt fordul elő tehát a sokat vitatott árnyékszék, ráadásul a toronnyal egyenrangúan. A kép kikerekítéséhez azt is meg kell jegyezni, hogy Johannes Aurifaber a maga átdolgozásában sem tornyot, sem árnyékszéket nem említ,²⁷ ami annak fényében, amit pár évvel korábban írtam a szerkesztési módszeréről,²⁸ nem sokat jelent, azt mégis valószínűvé teszi, hogy a korai lutheránus ortodoxiában nem volt még a toronyélménynek kanonikus lokalizációja, hiszen kizárt, hogy Aurifaber szándékosan hagyta volna ki a történetből a toronyra történő utalást. Feltehetőleg a forrásában sem volt olvasható. És lám, az elérhető legkorábbi változat, Johannes Schlaginhaufen még szerkesztetlen lejegyzése 1532-ből egész jól kijön torony híján is:

²⁴ LVM 8: 355–356. o. (3232a sz.).

²⁵ WA.TR 3: 228. o. (3232c sz.): „Die schriefft hat mir der Heilige Geist in diesem thurn offenbaret.”

²⁶ WA.TR 3: 228. o. (3232b sz.).

²⁷ A 188b.

²⁸ CSEPREGI 2019.

„E szavak: »igaz« és »Isten igazsága«, mint mennydörgés hatottak lelkiismeretemre. Amikor hallottam, megijedtem és azt gondoltam: »Ha Isten igaz, akkor meg fog büntetni.«

»Az igaz ember hitből él.« (Hab 2,4; Róm 1,17) »Isten igazsága a törvény nélkül jelent meg.« (Róm 3,21)

Majd ezt gondoltam: »Ha hitből kell élnünk, akkor Isten igazságának minden hívő üdvösségére kell lennie.« Erre felhorgadt bátorságom: »Isten igazsága tehát az, melylyel minket megigazít és üdvözít.« Ekkor e szavak máris vidámabb arcukkal fordultak felém. Ezt a tudományt a Szentlélek ezen az árnyékszéken [*cloaca*] öntötte belém.”²⁹

Itt tehát csak árnyékszékről van szó, torony nélkül. Még tarkább lesz a kép, ha hozzávesszük Georg Rörer 1550 körüli másolatát ugyanerről a Schlaginhaufen-féle lejegyzésről, az árnyékszékből itt kert lesz (in horto). Nyilvánvalóan Rörert is zavarta az árnyékszék, mint Cordatus az elsőnek idézett változatban, és valami megoldásra törekedett; kézenfekvőnek tűnt számára a kert az Ágoston-féle *Vallomások* híres kertjelenetéből mint a megtérések *par excellence* helyszíne.³⁰ Hogy toronnyal helyettesítse az árnyékszéket, neki még eszébe sem jutott. Luther titkáráként és írásos hagyatéka szorgalmas összegyűjtőjeként fogalma sem volt még a toronyélmény majdan diadalmas tradíciójáról.

Cordatus magyarázkodása és Rörer irodalmi allúziója a kínosan ható árnyékszék kiiktatására teljesen feleslegesnek tűnik egy tartalmi párhuzam fényében, mely Lauterbach 1538-as naplójában olvasható: itt az árnyékszék (ráadásul a még közönségesebb német *scheiβhaus* szóval kifejezve) egészen egyértelműen átvitt értelemben szerepel mint a földi élet (siralomvölgy, árnyékvilág) metaforája.³¹ Isten ugyanis a legalantasabb helyen is képes minket a legtökéletesebb adományokkal megajándékozni. És mondanivalójában ez nem más, mint: ezt a tudományt a Szentlélek ezen az árnyékszéken öntötte belém. Itt lesz világos, hogy az „Isten igazsága” felismerés felidézésében is szándékosan ugyanezt a megbotránkoztató metaforát alkalmazta a reformátor: a Szentírás értelmét a legsötétebb pápaságban tette világossá előttem a Szentlélek. Hogy ezzel Luther ókori és középkori tradícióra ment vissza, azt Heiko A. Oberman mutatta ki előbb tübingeni székfoglaló előadásában (1967), majd több tanulmányában.³²

Luther viszont ezzel irritálta kortársait és tanítványait, akik próbáltak valamit kezdeni a zavaró szöveggel. Két kísérletet láttunk: előbb Cordatusét a toronnyal,

²⁹ LVM 8: 236. o. (1681. sz.).

³⁰ *Confessiones* VIII, 8,19–12,30; *Vallomások* 231–243. o.

³¹ WA.TR 4: 191 (4192. sz.).

³² OBERMAN 1982, 163–166. o.; 1986, 93–101. o.

aki a számára jól ismert wittenbergi kolostorépületben igyekezett elhelyezni a történetet, és később Rörerét, aki olvasmányaihoz folyamodva irodalmi megoldással élt, ezért a kerttel hozakodott elő. Hogy ezt 1550 táján megtehetette, arra utal, hogy ekkor még Wittenbergben sem szilárdult meg a toronyhagyomány. És valószínűleg Aurifaber sem ismerte, akinek bevált szerszáma volt az olló: eltávolította a botrányos árnyékszékét anélkül, hogy szükségét érezte volna bármivel helyettesíteni, azaz a történetet valós vagy fiktív helyhez kötni.

Az eredeti asztali beszélgetés rekonstrukciója tehát két szinten képzelhető el. Egyrészt szó szerint: az elhangzott mondatok valószínűleg nem utaltak toronyra, ezt nyugodtan kidobhatjuk a „toronyélmény” leírásából. Másrészt viszont az árnyékszékét sem kell keresniük a régészeknek, mert a kérdéses *locus* nem más, mint egy *locus communis*, egy közhely, egy teológiai állítás, egy irodalmi utalás,³³ vagyis a beszélgetés üzenetét is sikerült rekonstruálnunk, melynek így semmi köze már a pszichoanalízisben oly sokat emlegetett megkönnyebbüléshez vagy a salaktól való megszabaduláshoz.³⁴

Ha az egyes beszélgetésekben elejtett megjegyzéseket a részletesebben előadott visszaemlékezésekkel (a fenti rekonstrukcióhoz hasonlóan) összekapcsoljuk, akkor egy teljes önéletrajzhoz jutunk, ismerte fel valamikor Virág Jenő és ismeri fel ma minden olvasója, aki e népszerű kiadványnak immár hetedik kiadását olvassa (*Dr. Luther Márton önmagáról*).³⁵ Természetesen, amit Luther itt magáról elmesél, azt máshonnan is tudjuk, ráadásul az ő emlékezete nem is mindig a legmegbízhatóbb és legpontosabb forrás (saját születési évében és aktuális életkorában is teljesen bizonytalan volt). De a visszaemlékezéseket nem a pontos adatok kedvéért olvassuk, hanem azért, hogy lássuk, a megélt dolgok hogyan élnek tovább az emlékezőben, és hogyan lesznek személyiségének építőköveivé. Természetes folyamat az, ahogyan az emlékezet korrigál és kozmetikáz, ezért nem is az a valódi kérdés, hogy hiteles-e, hanem az, hogy miben, mennyire és milyen irányban mozdul el.³⁶

Az asztali beszélgetésekben feltoluló emlékek így lesznek Luther szándéka szerint is a szövegek fontos üzenetévé, hiszen teológiájának két pillére az ige és a tapasztalat, utóbbit pedig éppen az itt előadott élményekben ragadhatjuk meg.

Éppen emiatt az élményszerű felidézés miatt sokat forgatott megörökítése „a reformátori felismerés áttörésének” az 1545-ös *Latin előszó*, melyben Luther nem takarékoskodik az érzékletes önábrázolással:

³³ NICOL 2020.

³⁴ ERIKSON 1991, 294–298. o.

³⁵ VIRÁG 1937.

³⁶ BÄRENFÄNGER 2013; KLITZSCH 2021a.

„Így toporzékoltam, dühös, felzaklatott lélekkel, és az idézett íráshelynél kíméletlenül viaskodtam Pállal; emésztő vágy égetett, hogy megtudjam, mit is akar itt Szent Pál. Ez mindaddig tartott, míg végül hosszú napokon és éjszakákon át tépelődvén [Zsolt 1,2] Isten kegyelméből felfigyeltem az igék összefüggésére. Éspedig: »mert Isten a maga igazságát nyilatkoztatja ki benne [...], ahogyan meg van írva: Az igaz ember pedig hitből fog élni.« [Róm 1,17] Ekkor Isten igazságát úgy kezdtem értelmezni, mint azt az igazságot, melyben az igaz ember Isten ajándéka folytán él, mégpedig hitből. [...] Ekkor úgy éreztem, mintha teljesen újjászülettem volna, s mintha tárt kapukon magába az Édenkertbe léptem volna be. A teljes Szentírás azon nyomban más arcát fordította felém. [...] Amennyire előzőleg az »Isten igazsága« kifejezést gyűlöltem, annyira nagy lett most az a szeretet, mellyel ezt az én legkedvesebb ígémet magasztaltam. Így Pálnak ez a mondása számomra valóban az Édenkert kapujává lett.”³⁷

4.

Fent említettem, hogy sok küszöböt kellett Luthernek átlépnie ahhoz, hogy reformátori teológus legyen, s ezekről rendre megemlékezett később asztaltársai körében. 1540 nyarán külön sorozatot képeznek önéletrajzi tárgyú asztali beszélgetései, melyekben számunkra ismeretlen vendégek kérdéseire válaszol.³⁸ Erfurt, Augsburg, Worms, Wartburg – szinte minden jeles helyszín és kaland előkerül ezekben a szövegekben, csak éppen az a meghatározó küszöb nem, amelyre utoljára szeretnék kitérni.

Hogyan emlékezünk mi 1517. október 31-ére? Templomkapu és kalapács: egy kanonizált hagyomány szerint, melynek első változata 1546-ban a reformátor halála után fogalmazódott meg.³⁹

És hogyan emlékezett maga a reformátor erre a napra, egyáltalán helyet kap-e ez a nap önéletrajzi emlékei között? Ez már fogasabb kérdés. Az asztali beszélgetésekben, mint említettem, nincs nyoma. A levelekben találni konkrét felidézést, 1527. november 1-jén ugyanis Luther így datálja Nicolaus von Amsdorfnak szóló levelét: „Wittenbergben, Mindenszentek napján, tíz évre rá, hogy a búcsút földre tiportuk, melynek emlékére most felszabadultan koccintunk, 1527-ben.”⁴⁰ Azaz pontosan tudja, hogy mi történt aznap, még ha nem is bontja ki számunkra részleteiben, mert feltételezi, hogy a címzett is pontosan érti őt.

Annak a tíz évvel korábbi mindenszentek ünnepének legnagyobb fegyverténye a 95 tétel kinyomtatása volt (eredeti wittenbergi nyomtatvány ugyan nem maradt

³⁷ LUTHER 2015, 12–13. o.

³⁸ LVM 8: 585–596., 599–603. o.

³⁹ Melanchthon: *Praefatio*, CR 6: 155–170., 162. o. (3478. sz.; MBW 4277. sz.).

⁴⁰ LVM 7: 471. o. (1164. sz.)

fenn, de léte közvetett adatokból megalapozottan feltételezhető⁴¹), továbbá elküldése Brandenburgi Albert mainzi érseknek, a birodalom kancellárjának (a kísérlőlevél eredeti példánya viszont fennmaradt⁴²). Az Albertnek küldött levél már az 1510-es években másolatokban terjedt⁴³ – bizonyára nem a címzett, hanem a feladó példánya került ki a kéziratok nyilvánosságba.⁴⁴ A kortársak (így Amsdorf is) ezért tisztában voltak az esemény horderejével.

A már említett 1545-ös *Latin előszó* így foglalja össze a történeteket:

„Nyomban írtam két levelet, az egyiket Albert mainzi érseknek, aki a búcsúkból befolyó pénz felét kapta (akkor még nem tudtam, hogy a másik fele a pápáé), a másik levelet Hieronymus brandenburgi püspöknek, a »helyileg illetékes« főpásztornak, ahogy mondani szokták,⁴⁵ és kértem őket, hogy fékezzék meg a quaestorok szegénytelen istenkáromlását, de ők lenézték a szegény kis barátot. Ezt látván jelentettem meg a disputáció tételeit.”⁴⁶

Az a nap, amelyet hagyományosan a reformáció kezdetével társítunk, Luther öntelmezésében is nagy jelentőséget kapott, és nem is csak a későbbi visszaemlékezésekben, hanem – minden jel szerint – mindjárt aznap, még 1517-ben. Minden-szentek előestéjén ugyanis, ami Wittenbergben az ereklyegyűjtemény kiállításával és az ahhoz kapcsolódó búcsú meghirdetésével az egyházi év egyik főünnepét képezte, tehát adataink szerint éppen ezen a napon változtatta meg Luther eredeti családnevét immár végérvényesen és meglehetősen következetességgel. Többé nem nevezte magát apja után „Luder”-nek,⁴⁷ hanem ezt első alkalommal kezdte th-val írni (illetve a Luther családnevet egy ideig a görög Eleutherius ’szabad’ névvel vál-

⁴¹ LUTHER 2016; vö. EISERMANN 2014; BUBENHEIMER 2018.

⁴² LVM 7: 64–66. o. (48. sz.); vö. KOLB 2014.

⁴³ WA.B 1: 109–110 (48. sz.).

⁴⁴ WA.B 1: 114–115 (48. sz.). Luther általában nem őrizte meg leveleinek másolatait, így ez az eset tudatos kivétel lehetett – ez a körülmény is arra utal, hogy Luther már levele megírásakor tudatában volt a pillanat rendkívüli voltának.

⁴⁵ A Hieronymus Schulzhoz írt levél nem maradt fenn. Vö. WA.B 1: 113–114 (48. sz.); BERGMEIER 2021.

⁴⁶ LUTHER 2015, 8. o. Luther a pápának írt későbbi könyvajánlásában hangsúlyozza, hogy tételeit csak szűk körben adta közre, és a nyomtatásban történt elterjedés őt magát is meglepte: „Hogy aztán azoknak az én tételeimnek, eltérően nemcsak az én, hanem az összes mesterek tételeitől, az a sorsuk volt, hogy majdnem az egész világon elterjedtek, az előttem is csoda. A magunk körében és csakis a mi magunk érdekében és olyan alakban adtam ki azokat, hogy el sem hiszem, hogy azokat mindenki megérti.” *A 95 tétel magyarázata* (1518), LM 1: 40. o.

⁴⁷ A „Luder” aláírást saját kezű leveleiben utoljára ugyancsak ez idő tájt használta: LVM 7: 68. o. (51. sz.)

takoztatta).⁴⁸ Ugyanis éppen a Brandenburgi Albert mainzi érseknek szóló említett levélen olvasható először a reformátor kézírásával a „Luther” alak.⁴⁹ Ennek a helyesírási változtatásnak az értelmezéséhez a fenti görög nevet kell segítségül hívnunk. Azt a bizonyos napot – mindenszentekkor Wittenbergben – Luther valószínűleg válaszütként, döntési helyzetként élte meg saját maga számára, s innen datálta személyes megszabadulását. A nap eseményeivel, illetve ezek időrendjével kapcsolatban lehetnek kérdőjeleink, de maga a dátum, 1517. október 31-e mint Luther – egyik – reformatori fordulatainak pontos napja – éppen annak köszönhetően, ahogy ezt a reformátor számunkra is észrevehetően megjelölte – vitán felül áll.

5.

Fa, név és torony: három útjelző, három vertikális felkiáltójel, mindhárom gazdag bibliai párhuzamokban. Elég csak Jeremiás víz mellé ültetett fájára gondolni (Jer 17,8) vagy Deutero-Ézsaiás botanikai tobzódására (Ézs 41,19). A másikon Jákób–Izrael névadása (Ézs 43,1) és a „Saulusból Paulus” váltás sejlik föl. Végül többek között a Példabeszédek könyve juthat eszünkbe: *„Erős torony az Úr neve, oda fut az igaz, és védelmet talál.”* (Péld 18,10) Körtefa, névadás és toronyélmény, hatékony hívószó, *vox memoriae* mind a három – de egy jelentős különbséggel. Az előbbi kettő Lutherben magában váltott ki asszociációkat és emlékeket, az utóbbi csupán bennünk, az utókorban. A reformációhagyomány, a kollektív emlékezet Luther körtefáját és „szabad” önelnevezését lecserélte valami nagyobbra, tartósabbra, látványosabbra: a toronyra.

Bibliográfia

Rövidítések

A = AURIFABER, Johannes (szerk.): *Tischreden oder colloquia / Doct. Mart: Luthers...* Gedruckt zu Eisleben: bey Vrban Gaubisch, 1566. 2°. VD 16. L 6748. Faksimile: Bahn, Konstanz, 1967.

CR = *Corpus reformatorum*. Szerk. Karl Gottlieb Bretschneider – Heinrich Ernst Bindseil. 1–28. köt. Schwetschke, Berlin–Halle–Braunschweig, 1834–1860.

LM = D. LUTHER Márton: *Művei*. Szerk. Masznyik Endre. 1–6. köt. Wigand, Budapest–Pozsony, 1904–1917.

⁴⁸ UDOLPH 2016. Az Eleutherius név használatára lásd pl. LVM 7: 71., 74., 76., 78., 80. o. (54., 59., 61., 63., 66. és 75. sz.). Vö. WA.TR 2: 230 (1829. sz.): „Martinus a Marte nomen; Lutherus ελευτερος, liber.”

⁴⁹ Azaz az eredetiben fennmaradt Luther-levelek között ezen fordul elő először ebben a formában. Jelenleg a stockholmi Riksarkivtben őrzik.

- LUTHER 2015 = [LUTHER, Martin:] „Támadt ebből égszakadás”: Luther visszatekintése első küzdelmeire 1545-ből. *Credo*, 21. évf. (2015:3) 5–14.
- LUTHER 2016 = LUTHER, Martin: *Die 95 Thesen. Der Nürnberger Plakatdruck in der Staatsbibliothek zu Berlin*. Szerk. Michaela Scheibe – Johannes Schilling – Reinhard Schwarz. Staatsbibliothek zu Berlin – Preußischer Kulturbesitz, Berlin, 2016.
- LVM = *Luther válogatott művei*. 2–9. köt. Szerk. Csepregi Zoltán et al. Luther Kiadó, Budapest, 2011–.
- MBW = *Melanchthons Briefwechsel. Kritische und kommentierte Ausgabe*. Szerk. Heinz Scheible et al. Frommann–Holzboog, Stuttgart – Bad Cannstatt, 1977–
- Vallomások = AUGUSTINUS, Aurelius: *Vallomások*. Ford. Városi István. Gondolat, Budapest, 1982. (Etikai gondolkodók.)
- VIRÁG = VIRÁG Jenő: *Dr. Luther Márton önmagáról*. Országos Luther Szövetség, Budapest, 1937. 7. kiad. Ordass Lajos Baráti Kör, Budapest, 2006.
- WA.B = LUTHER, Martin: *Werke. Kritische Gesamtausgabe. Briefwechsel*. 1–18. köt. Böhlau, Weimar, 1930–1985.
- WA.TR = LUTHER, Martin: *Werke. Kritische Gesamtausgabe. Tischreden*. 1–6. köt. Böhlau, Weimar, 1912–1921.

Szakirodalom

- BÄRENFÄNGER, Katharina: Zum Umgang mit Luthers Tischreden: hermeneutisch-methodische Erwägungen anhand von Luthers Aussagen über Kind und Kindheit in den Tischreden. In: uő – Volker Leppin – Stefan Michel: *Martin Luthers Tischreden. Neuansätze der Forschung*. Mohr, Tübingen, 2013. (Spätmittelalter, Humanismus, Reformation 71.) 21–45. o.
- BERGMEIER, Roland: Martin Luthers Wendung „ad Episcopos primum” und die Folgen. Hat Luther an „Vigilia omnium Sanctorum” 1517 auch dem Bischof von Brandenburg einen Brief mit den 95 Thesen zugehen lassen? *Jahrbuch für Berlin-Brandenburgische Kirchengeschichte*, 73. évf. 2021. 49–66. o.
- BUBENHEIMER, Ulrich: Andreas Karlstadts und Martin Luthers frühe Reformationsdiplomatie. Thesenanschlüsse des Jahres 1517, Luthers „Asterisci” gegen Johann Eck und Wittenberger antirömische Polemik während des Augsburger Reichstags 1518. *Blätter für Pfälzische Kirchengeschichte und religiöse Volkskunde*, 85. évf. 2018. 265–302. o. = *Eberburg-Hefte*, 52. évf. 2018. 31–68. o.
- CSEPREGI Zoltán: *Zsidómisszió, vérvád, hebraisztika. Ötven forrás a reformáció és a zsidóság kapcsolatának kérdéséhez*. Luther, Budapest, 2004.
- CSEPREGI Zoltán: „Nyilvános teológia”-e az Asztali beszélgetések? Nyilvánosságszerkezet – autenticitás – olvasói elvárások. In: Orosz Gábor Viktor (szerk.): *Teológia és nyilvánosság. Az Evangélikus Hittudományi Egyetem oktatóinak tanulmánykötete*. Luther Kiadó, Budapest, 2019. 109–121. o.
- EISERMANN, Falk: Der Einblattdruck der 95 Thesen im Kontext der Mediennutzung seiner Zeit. In: Irene Dingel – Henning P. Jürgens (szerk.): *Meilensteine der Reformation. Schlüsseldokumente der frühen Wirksamkeit Martin Luthers*. GVH, Gütersloh, 2014. 100–106. o.

- ERIKSON, Erik H.: *A fiatal Luther és más írások*. Ford. Erős Ferenc – Pető Katalin. Gondolat, Budapest, 1991.
- HAMM, Berndt: *Der frühe Luther. Etappen reformatorischer Neuorientierung*. Mohr Siebeck, Tübingen, 2010.
- HASSE, Hans-Peter: Der Kurfürst bezahlt Luthers Doktorpromotion. Martin Luther: Quittung, 9. Oktober 1512. In: Hans-Peter Hasse – Jana Kocourek – Katrin Nitzschke (szerk.): *Manu propria – Mit eigener Hand. 95 Autographe der Reformationszeit*. Sax, Beucha–Markkleeberg, 2017. 16–17. o.
- ITTZÉS Gábor: Megtért-e Luther 1517 előtt? A „toronyélmény” mint reformációtörténeti probléma. In: Déri Balázs (szerk.): *Conversio. Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán 2011. szeptember 22–23-án tartott vallástudományi konferencia előadásai*. ELTE BTK Vallástudományi Központ, Budapest, 2013. (HAGION Könyvek 1.) 369–380. o.
- JUNGHANS, Helmar: *Der junge Luther und die Humanisten*. Vandenhoeck, Göttingen, 1985.
- KINCZLER Irén: *A fekete kolostor körtefája*. Fébé, Piliscsaba, 1995. 3. kiad. 2006. (Egyháztörténeti kiadványok 1.)
- KINCZLER Irén: *Képek a magyarországi evangélikus egyház történetéből. Egyháztörténeti füzetek gyűjteménye*. Fébé, Piliscsaba, 2011.
- KLITZSCH, Ingo: „Biographische Skizzen” Luthers in den sog. „Tischreden” im Spannungsfeld von Memoria und Redaktion. 2021a. In: KLITZSCH 2021b, 114–164. o.
- KLITZSCH, Ingo (szerk.): *Die „Tischreden” Martin Luthers. Tendenzen und Perspektiven der Forschung*. GVH, Gütersloh, 2021b. (Schriften des Vereins für Reformationsgeschichte 220.)
- KOLB, Robert: Luthers Appell an Albrecht von Mainz. Sein Brief vom 31. Oktober 1517. In: Irene Dingel – Henning P. Jürgens (szerk.): *Meilensteine der Reformation. Schlüsseldokumente der frühen Wirksamkeit Martin Luthers*. GVH, Gütersloh, 2014. 80–88. o.
- LEPPIN, Volker: Erinnerungssplitter: zur Problematik der Tischreden als Quelle von Luthers Biographie. In: Katharina Bärenfänger – Volker Leppin – Stefan Michel: *Martin Luthers Tischreden. Neuansätze der Forschung*. Mohr, Tübingen, 2013. (Spätmittelalter, Humanismus, Reformation 71.) 47–61. o.
- LEPPIN, Volker: Luthers Verhältnis zu Staupitz in den „Tischreden”. In: KLITZSCH 2021b, 95–113. o.
- LOHSE, Bernhard (szerk.): *Der Durchbruch der reformatorischen Erkenntnis bei Luther*. Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt, 1968. (Wege der Forschung 123.)
- LOHSE, Bernhard (szerk.): *Der Durchbruch der reformatorischen Erkenntnis bei Luther. Neue Untersuchungen*. Steiner, Wiesbaden–Stuttgart, 1988. (Veröffentlichungen des Instituts für Europäische Geschichte Mainz. Beiheft 25.)
- NAGY Gyula: Luther, a teológiai professzor. Előadás doktorrá avatásának és professzori működése megkezdésének 450. évfordulójára. *Lelkipásztor*, 37. évf. 1962/12. sz. 721–726. o.
- NICOL, Martin: Turmfrei und geistvoll. Zur Spiritualität in Luthers „Turmerlebnis”. *Pastoraltheologie*, 109. évf. 2020. 103–118. o.
- OBERMAN, Heiko A.: *Luther. Mensch zwischen Gott und Teufel*. Severin und Siedler, Berlin, 1982. dtv, München, 1986.

- OBERMAN, Heiko A.: *Die Reformation. Von Wittenberg nach Genf*. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 1986.
- SCHÄUFELE, Wolf-Friedrich: Luthers Urteile über sich selbst nach Aurifabers Tischredenaussage. In: KLITZSCH 2021b, 165–177. o.
- TUBÁN József: Reformáció hátulnézetből. Luther belső vívódásai és hitvallásra való elszántsága gyóntatóatyjának írt levelei alapján. *Keresztyén Igazság*, 110. évf. 2016/2. sz. 13–28. o.
- UDOLPH, Jürgen: *Martinus Luder – Eleutherius – Martin Luther. Warum änderte Martin Luther seinen Namen?* Universitätsverlag Winter, Heidelberg, 2016. (Indogermanische Bibliothek. 3. Reihe: Untersuchungen.)
- WICZIÁN Dezső: *Luther mint professzor*. Luther-Társaság, Budapest, 1930. (Luther-tanulmányok 1.) Reprint: Magyarországi Luther Szövetség, Budapest, 1996. (Magyar Luther Könyvek 4.)